

„Ezt senki sem tudja helyettünk megcsinálni” A hanti nyelv megőrzésének feladatairól és kilátásairól¹ (2001)

Első közlés: «Это никто за нас сделать не может» О задачах и перспективах сохранения хантыйского языка. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (ред.): С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 79–87.

A 2001. évet világszerte a Nyelvek Európai Éveként tartják nyilván. Mi viszont azzal dicsekedhetünk, hogy ez az ötlet nekünk egy évvel korábban jutott eszünkbe. Tehát ez egy nagyon érdekes egybeesés. A globális folyamat mintha megismételné azt, amit terveztünk.

Miről van szó? Ha meghirdetnek egy különleges évet, melynek során rendkívüli erőfeszítéseket tesznek a nyelv érdekében, érdekes rendezvényeket tartanak, az valószínűleg nem véletlen. Hiszen a viszonylag nagy nemzeteknél is előfordul néha, hogy hátrányt szenved a nyelvük. Mindenek oka az általános globalizáció, amely eltünteti a föld színéről az összes, évezredek alatt kifejlődött természetes, helyi képződményt. Legyen az akár egy nyelv, egy nyelvváltozat, egy nyelvjárás, egy társadalmi csoport vagy egy helyi kultúra valamely változata.

Az egyformaság, ahogy már a keleti filozófia is megállapította, a pusztulásba vezet. A létezés lényege maga a sokszínűség. Emiatt most minden nép körében éles átmenet zajlik egy másik kultúrába, egy másik lelkiállapotba. És azok a népek, amelyek eddig szóban adták át a szellemi örökségüket és etnikai információikat új generációknak – azaz az írás nem játszott fontos szerepet a társadalmukban – általában kritikus helyzetbe kerülnek. Lehet, hogy már nem fogják beszélni az anyanyelvüket, a nyelveik nem úgy fognak működni, mint most. És ha félmillió vagy egymillió beszélője is van egy nyelvnek – ami meglehetősen nagy nyelvet jelent –, nekik is lesznek ilyen problémáik. Hát még a mi nyelveink itt, Nyugat-Szibériában, hiszen az obi-ugorok a körzet teljes lakosságának mindössze 1–2%-át teszik ki. És nem is mindenki beszéli az anyanyelvét, a hantiknál nagyjából minden második ember, a manysiknál pedig még kevesebben.

Miért olyan fontos a nyelv, hogy érdemes foglalkozni vele? Máskor is szoktak speciális témájú éveket meghirdetni, például a gyermekek évét. Fon-

¹ Részletek a Schmidt Évával 2001. április 17-én, Belojarszkijban készült interjúból, Z. Sz. Rjabcsikova magnetofonfelvételéből készült lejegyzés (CsM).

tos, hogy legyenek különleges évek. És az is fontos, hogy ráirányítsák a figyelmet a nyelvre. A nyelv valójában etnikus sajátság, egy nyelv az adott nép számára az egész világot jelenti. A nyelv az egész életet modellálja, az egész valóságot, azt, ami évezredek alatt létrejött az embereket körülvevő világban és az emberek bensejében, a spiritualitásukban. Ezt adják át a következő generációnak. Ha nem lesz nyelv, az etnikum akkor is megmaradhat, de ehhez az kell, hogy a közösségen belül nagy számban legyenek a kultúrahordozók, a nép pedig politikailag független legyen, azaz államot alkosson. Ennek hiányában saját nyelv nélkül nagyon nehéz megmaradni etnikumként.

Ha azok a kis etnikai csoportok, amelyek valamilyen nagy politikai formáción, például egy országon belül élnek, elveszítik a nyelvüket, akkor etnikai létük legfontosabb mozzanatát veszítik el. És miután elveszítették, szinte reménytelen vállalkozás arra törekedni, hogy egy új etnikus világot hozzanak létre. Ha egy kisebbségben élő nép elveszíti a nyelvét, akkor örökre eltűnik a föld színéről, a történelemből. Mielőtt így járnánk, gondolkodjunk el: miért kellene így járnunk? Az, hogy egy ember melyik néphez tartozik, két tényezőtől függ. Ez a kettő az önazonosság tudata és a nyelv.

A nyelv a világ modellje. Minden, amit az ősök alkottak a teremtés napjától kezdve, lineárisan öröklődik egyik generációról a másikra.

Vannak néhányan, akik képesek a következő generáció szemével látni a jövőt. Ez manapság nem könnyű dolog, hiszen minden bizonytalan. Most úgy tűnik, hogy a világ számos pontján a következő generációk nyelve lesz az, amely meghatározza életképességüket ezen a földön. A középkorban nagy birodalmak, államok voltak – minden azokon belül zajlott –, az etnikai hovatartozásnak nem volt jelentése, de most olyan idő jön, amikor más jövő vár egy etnikumra akkor, ha van saját nyelve, vagy ha nincs.

Itt, Nyugat-Szibériában, a lakosság nagyon kis százaléka tartozik az őslakosokhoz. Meglehetősen szétszórtan élnek, és az eredetileg egységes nyelv sok nyelvjárásra tagolódik, különösen a félig letelepedettek körében. A nomadizálók nyelve egységesebb. A folyók mentén élő hantik és manysik nyelvváltozatai nagyon különböznek egymástól, ami a jelenlegi körülmények között megakadályozza őket abban, hogy egységes kultúrát fejlesszenek ki. Az a helyzet, hogy a hantik körében legalább két nagy csoporttal kell számolni: az északi és a keleti hantik csoportjával. Az ő nyelvjárásaik között olyan nagy különbségek vannak, hogy bármely más nép esetében önálló nyelveknek tekintenék őket. E két nyelven belül a különböző változatok beszélői meg tudnának egyezni egymás között, legalább egy virtuális közös írott nyelvben (még akkor is, ha a kiejtésük némileg eltérő), tehát meg lehetne állapodni egy írott nyelvben. Legalábbis, ha ebbe az irányba tartana a közmegegyezés.

A nyelv természetes közege a kis települések és a családok világa volt. Ezek a közösségek a 20. század ötvenes éveiben kezdtek felbomlani. Ez a folyamat mára odáig jutott, hogy... Még például a harmincas években – a legdélebbi csoportok kivételével – a hanti nyelv a hanti lakosság közel 90%-ának is a családi nyelve volt. A manysiknál is ez volt a helyzet. De a déli csoportokat, amelyek eloroszosodtak, már nem lehetett visszafordítani. A fennmaradó északi és keleti csoportoknak több mint 90%-a általában az anyanyelvét beszélte. Aztán, a szovjet időszakban új oktatási rendszert hoztak létre bentlakásos iskolákkal, összevonták a kolhozokat, az embereket pedig erőszakkal nagyobb falvakba telepítették. Ha a jövőre nézve elemezzük ezeket a tendenciákat, akkor a következő generációban a hanti nyelv a hanti lakosság legfeljebb 30%-ánál marad aktív. Ebben az évtizedben a hantik fele elveszíti nyelvét, amelyet már nem lehet visszaadni, és ez a jövőbeni státusukat is meghatározza. A nyelv szempontjából a legkedvezőbb helyek a kis települések, például az erdei szálláshelyek.

Namármost. Itt van a nyelv éve. Amit mi megelőztünk. Elkészült egy speciális nyelvi információs központ, vagy pontosabban a hanti nyelv tudományos dialektológiai központjának projektje, amelyet Finnországban, a Finnugor Népek III. Világkongresszusán² mutattunk be – akkoriban már sokan figyelték erre a vállalkozásra. Az idei évet az Európai Nyelvek Évének nyilvánították. Valójában meg lehetne hirdetni az etnikus nyelvek évtizedét. Azoknál a népeknél, ahol az írás nem játszott különösebben fontos szerepet, vagy teljesen hiányzott az etnikus információk átadásában, a szóbeliség volt a meghatározó.

A 20. század közepén minden nép körében, minden életmódban vagy kultúrában világszerte nagy változások mentek végbe. Az az utolsó generáció, mely az összes korábbi ismeretet nyelvében és gondolkodásában őrzi, a nagy változások előtt született meg. Ez különösen jól látható a volt Szovjetunió kis népeinél. De Amerikában is így van, és sok más helyen. Az a nemzedék, amely valamikor a húszas vagy a harmincas években született, a tiszta etnikum etalonja azokhoz képest, akik később idegen oktatási rendszerben, mesterséges körülmények között nevelkedtek.

Tíz évünk van arra, hogy még életükben elérjük ezeket az embereket, és annyit jegyezzünk le tőlük, amennyit csak tudunk – bármit, bármit, az ő nyelvükön. Ez lesz az alapja mindennek, ami ezután következik. Jelenleg elég sok probléma van a hanti nyelvvel a nyelvváltozatok sokfélesége miatt. Ezt senki sem vitatja. Mert mindenki emlékszik a saját anyjára, aki még egy kis faluban nőtt fel, és egészen másképp beszélt, mint a nagyközségben.

² A kongresszus 2000. december 12–13. között zajlott Helsinkiben.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben elkezdődött a nyelvészeti kutatás. Ez fontos munka. Ezt korábban nem értékelték különösebben. A munkában most anyanyelvüket jól tudó szakemberek és tudósok vesznek részt. Le kell írni a nyelvet, a nyelvtant. Az obi-ugor nyelveket korábban mindig idegenek tanulmányozták. Nagyon nagy feladat vár mindenkire, akit érdekel az anyanyelve, és van kedve az ilyen munkához. Ki kell dolgoznunk az irodalmi nyelv normáit, egyrészt az írott nyelvét, másrészt egy nyelvjárásokat összekötő változatot, valamint le kell fektetni az iskolai nyelvtanítás alapjait. Mindezt egyszerre kell elvégezni, ebben az évtizedben. Bármelyik intézményben lehet foglalkozni ezekkel a témákkal. Erre sürgősen szükség van. Mindenkit be kell vonni: nemcsak a nemzetiséghez tartozókat, hanem azokat is, akik nem őslakosok. Hiszen jelenleg a nyelv természetes működésének utolsó évtizedét éljük.

Ezt a nagyon is törvényszerű történelmi folyamatot minden nemzet átélte. A mostani idő viszont olyannak tűnik, mint az a zoológiai kutatás, amely csak két állatfajjal foglalkozik, a többi állat nem létezik a számára.

Tíz év alatt mindent meg kell tennünk, meg kell ragadnunk a pillanatot, és akkor semmi sem fenyeget minket. Hogyan lehet ezt a gyakorlatban megvalósítani? Először is gyors, intenzív erőfeszítésre, széles embertömegekre és erőforrásokra van szükség. Szervezetileg ezt egyetlen ma létező intézmény keretében sem lehet megtenni. Más kis népek is úgy gondolják, hogy a rendkívüli állapotra rendkívüli lépésekkel kell reagálniuk. Minden kis nemzet ebben a helyzetben van.

Létre kell hoznunk egy olyan intézményt, talán ideigleneset, amely kizárólag a nyelv és a gondolkodás dokumentálásával foglalkozik. Hogyan lehet ezt elérni? Van egy kész alapunk, a nyelvjárási szótárak. Sajnos külföldön és idegen nyelveken jelentek meg, de át lehet dolgozni őket. Ezekben a szótárakban minden, a 20. század közepe előtt megjelent írott forrás fel van dolgozva. A szóanyag alapján kérdőívet kell készíteni, a kérdéseket magnetofonra vesszük fel. A gyűjtő kap egy magnókazettát, beteszi a magnóba, és maga a kazetta teszi fel a kérdéseket. A gyűjtő pedig ezen felül anynyi kérdést tehet fel, amennyit csak akar, de van egy kalauza. Az adatközlő hanti nyelven válaszol ezekre a kérdésekre. Meg kell mondani neki, hogy próbálja meg hanti nyelven megfogalmazni, hogy mit jelent *egy bizonyos szó*, mit ért rajta, s ha ezt már tisztázták, az a kérdés, hogy azt a szót az ő falujukban *hogyan ejtették*. És így nagyon gyorsan létre lehet hozni egy nagyon pontos helyi világmodellt. Ezeket az adatokat aztán feldolgozzák, és megfelelő módon tárolják. Enélkül viszont nem lehet ilyen teljességre törekvő leírást létrehozni. Véleményem szerint nincs más út.

Milyen szervezeti formák? Most már látszik, hogy feltámadt a fiatalok érdeklődése a nyelvük iránt. Látható ez a folyamat. De nincs olyan munkahely, ahol ezzel foglalkozhatnának. Egy nyelvi dialektológiai központ nagyon megfelelne erre a célra. Bárki, aki közép- vagy felsőfokú szakirányú végzettséggel rendelkezik, és szeretne ilyen munkát végezni, jelentkezhetne. Leteszi a nyelvvizsgát, ezt követően betanítják a kérdőívvel és az eszközökkel való munkára. Utazási költségeket meg technikai felszerelést is biztosítanak számára. A következő módon kötnek vele szerződést. Először minden leendő gyűjtő megkeresi a területén élő legjobb anyanyelvi beszélőket, és felvesz tőlük egy nehéz szöveget. Ezt az anyagot egy bizottság értékeli. Ha a bizottság méltónak találja az adatközlőt, akkor szerződést kötnek. A szerződés egy konkrét munkáról szól. Az áll benne, hogy az adott adatközlővel, ilyen és ilyen faluból, a dialektológiai szótár kérdőívének ilyen és ilyen részét dolgozza föl egy ilyen és ilyen gyűjtő. A hanganyagot az átvételekor megvizsgálják, és miután jóváhagyják, kifizetik a munkát.

A gyűjtő maga dokumentálja a felvételeit. Leírja, hogy melyik szalagra milyen anyag került, és útmutatást ad a lejegyzéshez és fordításhoz, mert ő ismeri legjobban a helyi körülményeket és a témát. Mert egy kívülálló talán nem ismeri és nem is érti. A továbbiakban pedig megtörténik ezeknek a felvételeknek a lejegyzése.

2000-ben már megvalósítottunk egy ilyen projektet, de nem mi vagyunk az elsők a világon, akik ilyenre vállalkoznak. Finnországban például már a 19. század végén is így viszonyultak a hanti nyelvhez. A Finnugor Társaság külön programot indított a hanti nyelv eltűnőben lévő déli dialektusainak a kutatására. Jól képzett tudósok jöttek Oroszországba gyűjtőútra, egy-két évre. Honnan tudjuk, hogy vannak irtisi vagy déli hanti nyelvjárások? Mert Paasonen idejött Finnországból, és előbb a Konda folyó vidékén kutatott, majd a keleti hantikkal dolgozott a Jugan folyó mentén. És most minden szava aranyat ér, különösen azoknak a hantiknak a számára, akik onnan származnak. A háború utáni generáció bentlakásos iskolában nevelkedett, így az eredeti tiszta hanti nyelv a terület nagy részén már nem hallható.

Úgy tűnhetne, hogy az ilyen tevékenység nehéz és unalmas lehet az idős emberek számára, akiknek az élete nem papírok között telt, hanem fizikai munkát végeztek. A tapasztalat azt mutatja, hogy valójában nem így van.

Először is. Nagyon sokan vannak Nyugat-Szibéria szerte, különösen a nyugdíjas asszonyok, akik attól szenvednek, hogy mindaz, amit tudnak és éreznek, senkit sem érdekel. Emiatt értéktelennek tartják magukat, és előbb-utóbb ivásra adják a fejüket.

Másodszor. Ha méltó feladatot adsz nekik, teljesen más emberekké válnak. Nagy fordulat történik a gondolkodásukban és az önbecsülésükben.

Ha normálisan megfizeted őket a munkájukért, akkor az a faluban is meghozza a hatását. Egy idő után, a munka első szakasza után, amikor elkezdik megérteni, hogy miről van szó, a munka örömforrássá lesz. És várják azt az embert, aki hamarosan megérkezik. Előre tudják, hogy délután két órakor izgalmas élményben lesz részük. Készülnek rá, felelevenítik az emlékeiket, és jegyzeteket készítenek maguknak, hogy *ezt* el kell mondanival, mert a legutóbb valamiért nem említettem. Az anyaggyűjtés során meg kell próbálni minél több összefüggő szöveget rögzíteni, egyáltalán nem kell spórolni a magnószalaggal, rengeteg van belőle. És azok a kifejezések, azok a gondolatok, amelyeket *ez* a generáció megoszt velünk, olyanok lesznek, mint az arany, pontosan olyanok, mint az arany. **Ha nem teremtyük meg magunknak ezt a lehetőséget, hogy elérjyük saját tiszta forrásainkat, ezt senki sem fogja tudni megtenni helyettünk.**

Gyűlnek a magnófelvételek, több száz órányi hanganyag olyan kis falvakból, melyekre egy idő után senki sem fog emlékezni. Mit kezdjünk velük? Erre a célra hozzuk létre a dialektológiai központunkat, ahol minden szükséges tudományágra lesznek képzett szakemberek.

Mindent digitalizálni fogunk, olyan formátumba tesszük át a felvételeket, hogy évszázadokig meg lehessen őket őrizni. Mindent regisztrálunk lexikai egységek, azaz lehetséges szócikkek szerint. Ha valakinek szüksége van például egy Vanzevat közelében lévő faluból, hogy megtudja, volt-e ott valami vagy nem, akkor meg lehet kérdezni: ez vagy az a tárgy vagy valamilyen szó ott volt vagy nem. És a számítógép kiadja, hogy IGEN, volt. Vagy megnézi: mi volt a rénszarvasfogat valamely részének a neve és hol, hogyan hívták, akkor a számítógép azonnal kiadja, hogy ilyen és ilyen helyeken ilyen és ilyen dialektusban, ilyen és ilyen területen így volt. A felhasználó azonnal teljes leírást kap. Nekünk ez ma munka. De a jövő generációjának ez lesz az etnikus létezés alapja, a létezés egyik legfontosabb alapja. Bármilyen lehet kezdeni ezzel a hanganyaggal.

Ebben a központban két osztály lesz. Az egyik a szöveges anyaggal foglalkozik, témák szerint rendezi a szövegeket, lexikográfiai egységeket, szócikkeket gyárt. A másik a fonetikai osztály. Ezen az osztályon az adott dialektus vagy nyelvváltozat legjobb beszélőinek példaértékű szövegeit gyűjtik össze. Ennek az anyagnak a segítségével bármi megtudható lesz a hanti nyelv hangtanáról. Ma már rengeteg komoly számítógépes program létezik. Betölt az ember egy digitális felvételt egy számítógépbe, és az azonnal felrajzolja az összes elemzendő paramétert, a nyelvnek ezen a szintjén.

Mi várható jelenleg az etnikus tudományok fejlődésében? Most a fő hangsúly az információgyűjtésen van, mert az nagyon hamar eltűnik. De

egy generáció múlva kissé más lesz az ábra. A tudományos informatika a tudomány önálló ága lesz. Nemcsak egy számítógép lesz csúcstechnológias programokkal, hanem a rendszer képes lesz korábbi anyagokból információt szerezni. Ez szinte külön tudomány lesz. Hogyan kell leírni, hogyan kell fordítani, hogyan kell megérteni, hogyan kell értelmezni, hogyan kell elemezni. Ez egy különleges tudomány lesz. Hallás után megfejteni a szövegeket – ezeket a szövegeket ezrével, órákon át rögzítik. A mi szövegeinket nem lehet egyszerre ilyen mennyiségben megfejteni és lefordítani. Ez mindenki számára világos. De mi a népeink jövő generációi számára megteremtjük ennek lehetőségét. Ennek a dialektológiai központnak az anyagaiban még évtizedekig fognak dolgozni, az anyagok pedig egyre csak gyűlnek és gyűlnek, mert ahogy más források is nyilvánosságra kerülnek, minden adatot rögtön bevisznek a rendszerbe.

Meg lehet ígérni, hogy tíz évnyi munkával elkészül egy nagy dialektológiai szótár, vagy legalábbis ennek első változata. Egy CD-ROM lesz a melléklete, fonológiai felvételekkel.

A Hanti-Manysi Autonóm Körzet több intézményében is foglalkoznak a hanti nyelvvel. Mi a különbség a leendő dialektológiai központ és más intézmények, például az Obi-ugor Népek Kutatóintézete vagy a Tanárto-vábbképző Intézet, vagy a Pedagógiai Főiskola, az Egyetem vagy a many-sik és hantik folklór archívumai között? Ezek is gyűjtenek hangfelvételeket. A különbség az, hogy ezekben az intézményekben a munka bizonyos témákra irányul, bizonyos céllal. [...] Ezért szükséges egy speciális intézmény létrehozása. [...]

Egy másik nagyon fontos pont. Fontos, hogy a dialektológiai központot szervezeti oldalról hatékony, energikus emberek vezessék. Másrészt legyen ott olyan szakember is, aki kellő tudással és munkatapasztalattal rendelkezik a hanti nyelvészet és lexikográfia terén. [...]

(Csepregi Márta fordítása)